

ФОРМИ ТА МЕТОДИ РОБОТИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В СЕРЕДОВИЩІ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ КОНФЕСІЙ УРСР (сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

О. О. Коротаєв

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

korotaev013@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4460-0118

Ключові слова: історіографія, радянські спецслужби, євангельські конфесії, баптисти, п'ятидесятники, Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів.

Подано історіографічний аналіз досліджень форм і методів роботи радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій УРСР (євангельських християн, баптистів та п'ятидесятників) в середині 1940-х – середині 1960-х рр. Проаналізовано історіографічну традицію в українській історичній науці та з'ясовано історіографічну ситуацію щодо вивчення названої теми. З'ясовано, що, через тривалу засекреченість фондів архівів радянських органів держбезпеки, історики досліджували цю тему в контексті антирелігійної політики радянської влади. З відкриттям у 2015 р. в Україні доступу науковців до фондів архівів ВНК-КДБ вона стала предметом нечисленних спеціальних історичних розвідок. Ця обставина робить актуальним і можливим дослідження даної проблематики сучасними істориками.

FORMS AND METHODS OF WORK OF SOVIET STATE SECURITY BODIES AMONG THE PROTESTANT DENOMINATIONS OF THE USSR (mid-1940s – mid-1960s): A HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

O. Korotaiev

Oles Honchar Dnipro National University

Key words: historiography, Soviet special services, evangelical denominations, Baptists, Pentecostals, All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists.

The article is a historiographic analysis of the problem of studying the forms and methods of work of the Soviet special services among the evangelical confessions of the Ukrainian SSR (Evangelical Christians, Baptists and Pentecostals) in mid. 1940s – mid. 1960s. It analyzes the scientific research of domestic historiography on the topic submitted, and also examines the very state of the scientific development of this issue. It was found that due to the existence of a long ban on the use of the archives of the Soviet state security bodies, this topic was studied by scientists in the context of the anti-religious policy of the Soviet government. Scientists came to the conclusion about changes in the forms and methods of work of the Soviet special services in the post-war period and the Khrushchev period. They noted a reduction in mass repressions at this time and the emergence of new, softer, forms of operational work in a religious environment. These included: harsh administrative pressure through the Council for Religious Affairs on representatives of the clergy, the use of selective repression by the NKGB-KGB authorities against the recalcitrant new direction in religious policy, introduction of preventive work in the form of arrests, intimidation, fines, discredit, demonstrative exposure of the so-called reactionary activities of sectarians through the media, etc. Unfortunately, the reasons that caused this change in the forms and methods of work of the Soviet special services in the religious sphere have not been investigated. ser. 1940s – mid. 1960s became the subject of special historical research, of which there are not so many today. This circumstance creates ample opportunities for the study of this problem by modern scientists.

Постановка проблеми. Тривала закритість доступу до фондів архівів радянських спецслужб для істориків перешкоджала проведенню комплексних наукових досліджень форм і методів роботи радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій УРСР протягом середи-

ни 1940-х – середини 1960-х рр. Ухвалення 09.04.2015 р. Верховною Радою України Закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» створило юридичні підстави для безперешкодної роботи з раніше засекреченими архі-

вними документами. Посилення уваги до досліджень з історії релігійної сфери можна обґрунтувати й заходами п'ятого Президента України щодо створення Православної церкви України, що стало проявом реалізації насущної потреби українців у реалізації прав і свобод віросповідання. Іншими словами, у суспільстві й у науковому середовищі істориків наявні вмотивовані потреби до відтворення документально підтвердженої історії релігії в Україні, і, зокрема, в період тоталітаризму в ХХ ст.

Мета роботи – на основі аналізу наявної вітчизняної наукової літератури довести, що проблематика дослідження форм та методів роботи радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій УРСР (сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.) практично не розкрита в українській історіографії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Окремі аспекти дослідження форм та методів роботи радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій України в 1940-х – 1960-х рр. найперше були висвітлені в низці узагальнюючих праць та статей з історії громад євангельських християн-баптистів (далі ЄХБ) та п'ятидесятників доби радянського тоталітаризму, а також в розвідках О. Бажана¹, О. Лахно² та О. Висовень³ про репресування органами НКДБ-

КДБ їх керівників та активних членів. Антирадянську релігійну політику у 1940-х – 1980-х рр. щодо євангельських конфесій УРСР (ЄХБ та п'ятидесятників) висвітлено в дисертаціях Т. Грушової⁴, Ю. Вільхового⁵ та І. Данилової⁶. У цих розвідках також приділено увагу діяльності Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) та антирелігійних підрозділів апарату НКДБ-КДБ, які відповідно до документів й реалізовували релігійну політику в повоєнні роки в УРСР. Можна простежити певну залежність цих досліджень від доступності архівних документів. Так названі автори основну увагу приділили дослідженню роботи РСРК, документи з діяльності якої були розсекречені відразу після 1991 р. Водночас в дисертаціях практично не висвітлено форми та методи роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій України, оскільки до 2015 р. необхідні документи були недоступні через засекреченість відповідних архівних справ.

Одним з перших українських науковців, хто розглянув деякі аспекти форм та методів роботи радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій (передусім ЄХБ) УРСР в повоєнний період, можна назвати О. Бажана⁷. Досліджуючи державно-церковні відносини в УРСР 1950-1980-х рр., він встановив, що тогочасна діяльність радянських спецслужб набула діаметрально протилежного напрямку порівняно з довоєнним часом. Автор вказував, що радянські органи держбезпеки після війни продовжували активно втручатися у релігійні процеси, відстежувати їх через свою агентуру, корегувати у вигідному для себе руслі та проводити репресії «непокірних» із числа євангельського духовенства, але вже не з метою інспірування «церковних» розколів та знищення релігійних центрів, а з метою їх відбудови та підпорядкування органам НКДБ-МДБ для подальшого «використання

¹ Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. Вип. 1/2 (2/3). С. 218-234.

Бажан О. Опозиційний рух в Україні в 50 – 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ. Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. К., 1998. С. 56-60.

Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. 329 с.

Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. Вип. 1 (34). С. 282-300.

² Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. Вип. 1 (34). С. 282-300.

Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2008. 298 с.

³ Висовень О. Лідія Вінс у релігійному дисидентському русі в УРСР (1960–1980-ті рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. Вип. 1 (42). С. 399-410.

Висовень О. Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина ХХ ст.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2014. Вип. 2 (43). С. 457-468.

Висовень, О. Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина ХХ ст.). Етнічна історія народів Європи. 2017 р. Вип. 53. С. 123-129.

⁴ Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. 216 с.

⁵ Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-их років ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2002. 290 с.

⁶ Данилова І. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945-1955 рр.): структура, діяльність та стосунки із владою: дис. ... канд. іст. наук / Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2010. 230 с.

⁷ Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. Вип. 1/2 (2/3). С. 218-234.

<...> в конкретних політичних цілях»¹. На доказ цього, О. Бажан наводив приклад створення у 1944 р. під впливом радянських спецслужб Все-союзної ради євангельських християн та баптистів (далі ВРЄХБ)². Проте за браком доступу до архівних джерел, О. Бажан не зміг встановити механізм утворення ВРЄХБ та роль, яку в цьому процесі відігравав апарат НКДБ-МДБ. Історик довів, що в добу пізнього сталінізму методи роботи радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій залишалися незмінними, а змінився лише напрямок їх роботи та зменшилися масштаби репресій.

Характеризуючи методи роботи органів МДБ-КДБ в середовищі євангельських конфесій хрущовської доби, О. Бажан зауважив, що по смерті Й. Сталіна радянські спецслужби провели значну переоцінку тактики неприхованих репресій. Натомість, стверджував О. Бажан, за часів М. Хрущова каральні органи вдавалися вже до прихованого терору, шляхом поєднання адміністративного тиску та жорсткого регламентування діяльності євангельських конфесій в рамках «драконівського» законодавство про культі³. Водночас не облишили і такі випробувані методи роботи, як погрози, компрометування, шантаж та арешт «антирадянського елементу» з числа «церковників та сектантів»⁴. Звичайно, що за браком доступу до джерел історика було вкрай важко дослідити механізми прихованого терору та «закулісної» діяльності апарату КДБ часів хрущовської доби, тому ним було висвітлено факти релігійного адміністрування та вибіркових репресій радянських спецслужб, з відомих на той час історичних джерел. Дослідник виявив і надав відомості про заходи спецслужб, спрямовані проти лідерів релігійного дисидентства й активу ЄХБ (О. Прокоф'єва, Г. Крючкова та Г. Вінса), п'ятидесятників (П. Бідаша, І. Левчука та В. Бойка) та інших релігійних течій в УРСР⁵.

¹ Там само, с. 218.

² Там само, с. 221.

³ Бажан О. Опозиційний рух в Україні в 50 – 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ. Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. К., 1998., с. 59-60.

⁴ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 290.

⁵ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-

Освоєння теми у 2000–2010 рр. відбувалося в жанрі кандидатських дисертацій з історії. Окремі аспекти форм та методів роботи радянських спецслужб в добу пізнього сталінізму та період так званої хрущовської «відлиги» розкрито в дослідженнях Т. Грушової⁶, Ю. Вільхового⁷, О. Лахна⁸ та І. Данилової⁹.

Т. Грушова за об'єкт дослідження обрала політику радянської влади щодо п'ятидесятників УРСР 1920–1990 рр. Водночас авторка дослідила й роботу органів КДБ, в середовищі цієї конфесії. Т. Грушова, як і О. Бажан, дійшла висновку про зміну напрямку роботи радянських спецслужб в добу пізнього сталінізму від довоєнної тактики «розділяй та володарюй» до повоєнної «об'єднуй та володарюй». Проте Т. Грушова зауважила, що радянські спецслужби й надалі вдавалися до старих методів роботи в середовищі п'ятидесятників¹⁰. Дослідниця аргументувала цю думку фактами масових арештів керівництва п'ятидесятників та наближеного до нього активу протягом 1944–1948 рр. за співпрацю з німецькими окупантами та ОУН. Фактичною ж причиною переслідувань, на думку Т. Грушової, стало небажання п'ятидесятників входити до складу офіційно створеного радянською владою баптистського союзу ВРЄХБ¹¹. Порівнюючи політику хрущовських часів та періоду пізнього сталінізму, авторка дійшла висновку, що органи КДБ майже не змінили методи роботи по відношенню до п'ятидесятників. На підтвердження своїх висновків Т. Грушова наводить факти жорстких репресій апаратом КДБ тих груп п'ятидесятників, які, скориставшись хрущовською «відлигою», бажали вийти із складу ВРЄХБ. Авторка зазначила, що застосування репресій до п'ятидесятників в цей період не мало такого масового масштабу, як за часів пізнього сталіні-

документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. 329 с.

⁶ Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. 216 с.

⁷ Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-их років ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2002. 290 с.

⁸ Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2008. 298 с.

⁹ Данилова І. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945-1955 рр.): структура, діяльність та стосунки із владою: дис. ... канд. іст. наук / Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2010. 230 с.

¹⁰ Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. С. 80.

¹¹ Там само, с. 85–90

зму, і почасти поєднувалося з жорстким адмініструванням, спрямованим на утримання у складі ВРЄХБ менш активних п'ятидесятницьких угруповань¹. Воднораз Т. Грушова зауважила на появу в хрущовський період, таких більш м'яких методів боротьби з п'ятидесятниками, як відкриті судові процеси за участі атеїстично налаштованої аудиторії та застосування адміністративних заходів покарання щодо пересічних вірян². Зауважимо, що за браком доступу до джерел, авторка не мала можливості дослідити причини зміни методів роботи радянських спецслужб в повоєнні та хрущовські часи, власне як і роль апарату МДБ-КДБ у впровадженні механізму жорсткого адміністрування, організації відкритих судів та проведенні профілактичних заходів в 1953–1965-ті рр.

Дисертації Ю. Вільхового³, О. Лахна⁴ та І. Данилової⁵ здебільшого містять подібні ж висновки. Проте ці автори значно розширили фактичну базу дослідження проблематики. Наприклад, Ю. Вільховий дійшов висновку, що репресії органів МДБ-КДБ 1949–1954 рр. торкалися в першу чергу представників таких незареєстрованих в РСРК євангельських конфесій, як «чисті» баптисти, баптисти-прокоф'євці та п'ятидесятники. Основною причиною репресій, на думку Ю. Вільхового, було небажання представників названих релігійних конфесій входити до складу підконтрольного радянській владі союзу ВРЄХБ. Стосовно роботи радянських спецслужб серед зареєстрованих в РСРК євангельських конфесій, таких як ВРЄХБ, спираючись на листи оргкомітету ЄХБ (баптистів-прокоф'євців), Ю. Вільховий встановив, що органи КДБ проводили в їх середовищі агентурно-оперативну, інформаційно-аналітичну та розвідувальну діяльність. Уповноважені співробітники держбезпеки достеменно вивчали релігійну ситуацію в середовищі цих конфесій, вербували «слабких служителів культу» та надалі використовували їх в оперативних цілях⁶. Але за браком відповідних джерел, ні

кількість завербованих служителів-сексотів, ні конкретні операції КДБ з їх використанням, автор не надав.

У дисертації О. Лахно вказав на ще один з методів роботи органів КДБ в середовищі євангельських конфесій: використання РСРК апаратом держбезпеки в оперативних інтересах. Автор з'ясував факт існування «тісного співробітництва» апарату КДБ з органами РСРК щодо отримання різноманітної статистичної та оперативної інформації задля вироблення «тактичного інструментарію і напрямів розкладання релігійних груп»⁷. Проте О. Лахно не пояснив суть цього «тактичного інструментарію», як і способу його застосування в середовищі євангельських конфесій. Гадаємо, це теж можна пояснити браком відповідних архівних джерел.

Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (2015 р.) надав науковцям можливість зазирнути до «святая-святых» радянських спецслужб – до документів з агентурно-оперативної, контррозвідувальної та інформаційно-аналітичної роботи. Це створило умови для проведення спеціальних історичних досліджень, присвячених комплексному розкриттю форм та методів роботи радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій УРСР.

Одним із найвідоміших вітчизняних фахівців, хто розпочав працювати в даному напрямі, доречно назвати Д. Веденєєва⁸. Його праці присвячені висвітленню структури антирелігійних підрозділів органів НКВС-МДБ (особливо воєн-

XX ст.): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2002. С. 146.

⁷ Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2008. С. 105.

⁸ Веденєєв Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943 – 1945 рр.). Український історичний журнал. 2012. Вип. 4. С. 104–126.

Веденєєв Д. Атеїсти в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: Алгоритм, 2016. 496 с.

Веденєєв Д. Ведущий «сектовед» Украины: полковник КГБ Виктор Сухонин. URL: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/75945> (дата звернення: 24.06.2020).

Веденєєв Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2014. Вип. 2 (43). С. 291–352.

Веденєєв Д. В недрах отдела «О». Организация антирелигиозного подразделения МГБ-КГБ Украинской ССР (1940-е – начало 1960-х гг.). URL: <https://pravlife.org/ru/content/> (дата звернення: 24.06.2020).

¹ Там само, с. 90–98

² Там само, с. 98–100

³ Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-их років XX ст.): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2002. 290 с.

⁴ Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2008. 298 с.

⁵ Данилова І. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945–1955 рр.): структура, діяльність та стосунки із владою: дис. ... канд. іст. наук / Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2010. 230 с.

⁶ Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-их років

ного та повоєнного періодів)¹, дослідженню біографій окремих їх керівників,² а також розкриттю форм агентурно-оперативної роботи, проведеної ними в середовищі РПЦ в період другої світової війни, в часи пізнього сталінізму та в хрущовські роки³. Поряд з основним об'єктом досліджень (робота радянських спецслужб в середовищі РПЦ) Д. Веденєєв висвітлює й основні напрями їх роботи в середовищі євангельських конфесій УРСР. Наприклад, у праці «Атеїсти в мундирах», історик зазначає, що основною формою роботи органів НКДБ-МДБ в середовищі євангельських конфесій УРСР (християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Ісуса Христа та п'ятидесятників) у повоєнний період стала саме контррозвідка. Проведені контррозвідувальні та оперативно-розшукові заходи радянських спецслужб, на думку Д. Веденєєва були спрямовані, перш за все, на «очищення» середовища цих конфесій від агентів гестапо та інших іноземних розвідок з метою подальшого перепідпорядкування органам НКДБ-МДБ⁴. При цьому автор зазначає, що реалізація радянськими спецслужбами таких контррозвідувальних заходів в Україні мала надзвичайно репресивний зміст і надмірно жорстоку реалізацію. Проте, на думку історика, свідчить число ліквідованих радянськими спецслужбами «профашистських» релігійних організацій в УРСР (87) та кількість заарештованих їх керівників (875 осіб)⁵. Зауважимо, що Д. Веденєєв пояснює надмірно жорстокі дії радянських спецслужб суворю мораллю сталінських часів, висловлюючи думку, що це була справедлива розплата «сектантам» (саме так він називає представників євангельських конфесій) за їх співробітництво з окупантами: «Так, тодішні методи протидії «духовним

диверсантам» і зрадникам були далекі від рафінованих уявлень про «правову державу». Але ми-то тепер знаємо, до чого призводить тривала і нестримна агресія тих же деструктивних сект проти Святої Русі, колись православ'я на дніпровських берегах, душ наших дітей»⁶. Проте задокументовані факти співробітництва певних представників євангельських конфесій з окупаційними властями в ролі «духовних диверсантів», «шпигунів» або «зрадників батьківщини» Д. Веденєєв не наводить, що дає підстави для висновку щодо його упередженості по відношенню до неканонічних напрямів християнства (Д.Веденєєв неодноразово висловлює в книзі неприховану симпатію до РПЦ МП та презирливе ставлення до усіх євангельських конфесій-«сект»⁷) та об'єктивності його висновків.

В числі сучасних наукових розвідок, присвячених дослідженню роботи форм та методів радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій України в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр., доцільно також назвати студії О. Висовень⁸ та Л. Бабенко⁹. У статті¹⁰ О. Висовень, на основі аналізу нещодавно розсекречених документів, розкрито різні форми діяльності антирелігійних відділів МДБ-КДБ УРСР в середовищі ЄХБ у 1946–1960 рр. Автор дійшов висновку, що в повоєнний період органи МДБ-КДБ відійшли від практики «масових» репресій та почали проводити вишукувану (або витончену) агентурно-оперативну роботу в середовищі общин ЄХБ, спрямовану на поступову їх дискредитацію та повне «закриття їх молитовних осередків»¹¹. О. Висовень, як і Ю. Вільховий, доводить, що найпріоритетнішими формами агентурно-оперативної роботи в цей період стали вербування та агентурно-оперативні комбінації з подальшого використання завербованих в агентурну мережу релігійних лідерів ВРЄХБ. Але на відміну від Ю. Вільхового, О. Висовень називає і спектр їх використання органами держбезпеки в оперативних інтересах. Наприклад, О. Висовень вказує, що керівництво радянських спецслужб планувало руками пресвітерів-агентів стримува-

¹ Веденєєв Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 2014. Вип. 2 (43). С. 291–352.

Веденєєв Д. В недрах отдела «О». Организация антирелигиозного подразделения МГБ–КГБ Украинской ССР (1940-е – начало 1960-х гг.). URL: <https://pravlife.org/ru/content/> (дата звернення: 24.06.2020).

² Веденєєв Д. Ведущий «сектовед» Украины: полковник КГБ Виктор Сухонин. URL: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/75945> (дата звернення: 24.06.2020).

³ Веденєєв Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943 – 1945 рр.). Український історичний журнал. 2012. Вип. 4. С. 104–126.

Веденєєв Д. Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: Алгоритм, 2016. 496 с.

⁴ Там само, с. 110–114.

⁵ Там само, с. 130.

⁶ Там само, с. 131.

⁷ Там само, с. 114–118; 131–134; 288.

⁸ Висовень, О. Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина ХХ ст.). Етнічна історія народів Європи. 2017 р. Вип. 53. С. 123–129.

⁹ Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2018. Вип. 28. Частина I. С. 348–366.

¹⁰ Висовень, О. Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина ХХ ст.). Етнічна історія народів Європи. 2017 р. Вип. 53. С. 123–129.

¹¹ Там само, с. 123.

ти «нездорові місіонерські прояви» в общинах ВРЄХБ, скорочувати число вірян, розкласти релігійні громади, виявляти (зادля ліквідації у подальшому) незареєстровані в РСРК релігійні общини, а також забезпечувати «підстави» своїх агентів «західним релігійним центрам» «із завданням заперечення провокаційних думок про радянську дійсність і корисного впливу на еміграцію»¹. Авторка показала як паралельно із вербовкою та агентурно-оперативними комбінаціями органи МДБ-КДБ УРСР й надалі застосовували метод «вибіркового» репресування «опозиціонерів» керівництва ВРЄХБ, а також так звані «профілактичні» заходи: «карешити, залякування, штрафи, компрометації <...>, показове розвінчування так званої реакційної діяльності сектантів в пресі, радіо, телебаченню і кіно, театрі, адміністративні заходи за участю лікарів (мається на увазі лікарів-психіатрів, які повинні були обґрунтувати психічну ненормальність adeptів євангельських конфесій – Авт.), пожежників (для закриття релігійних общин через нібито порушення ними правил пожежної безпеки – Авт.) тощо»². На жаль О. Висовень обмежується лише переліком форм роботи радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій УРСР і майже не надає фактів їх реалізації.

У статті про роботу радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР в 1940-х – 1950-х рр., Л. Бабенко доходить аналогічних висновків, що і О. Висовень. Вона суголосна із твердженням про згортання масових репресій у повоєнний час, але й зазначає їх «вибіркове» застосування органами НКДБ-МДБ до представників євангельських конфесій протягом всього періоду пізнього сталінізму. Проаналізувавши репресії органів НКДБ-МДБ щодо євангельських конфесій Чернівецької області за допомогою причинно-хронологічного методу, авторка розробила періодизацію «вибіркових» репресій, виокремивши три основні етапи їх застосування: 1) 1944–1945 рр. – репресії вмотивовані головним чином антимілітаристськими діями і агітацією представників євангельських конфесій; 2) друга половина 1940-х – початок 1950-х рр. – репресії, спричинені реакцією опозиційних протестантських громад на соціально-економічні та політичні заходи радянської влади; 3) середина – друга половина 1950-х рр. – репресії, що відбулися внаслідок опозиційних настроїв щодо угодівської позиції керівництва окремих деномінацій, посилення місіонерської діяльності, поширення релігійної літератури та

інших друкованих матеріалів з критикою богоборчої політики держави³.

Аналізуючи запропоновану Л. Бабенко періодизацію, можна дійти висновку, що авторка покладає частину провини за застосування органами НКДБ-МДБ репресій власне на євангельські конфесії УРСР. Об'єктивність такого твердження Л. Бабенко, як і адекватність запропонованої нею періодизації, потребує додаткової уваги науковців.

Висновки. Поданий історіографічний екскурс дає підстави стверджувати, що на сьогодні, в наслідок тривалої засекреченості архівних фондів радянських спецслужб, дослідження форм та методів їх роботи в середовищі євангельських конфесій УРСР в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр. лише розпочалося. Враховуючи наявні нечисленні публікації, можна дійти прагматичного висновку про актуальність комплексного дослідження, яке повною мірою розкрило б зміст, форми та методи роботи радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій України в часи пізнього сталінізму та хрущовський період. Використана в проаналізованих творах джерельна база, засвідчує все ще недостатню наукову затребуваність інформаційного потенціалу архівних документів щодо звітної, інформаційно-аналітичної, агентурно-оперативної, слідчої, розвідувальної та контррозвідувальної роботи, яку проводили радянські спецслужби в середовищі євангельських конфесій України в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.

¹ Там само, с. 124.

² Там само, с. 128.

³ Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2018. Вип. 28. Частина I. С. 365.

References

- Babenko L. Protestantski konfesiya v operativnih rozrobkah radyanskih organiv derzhavnoyi bezpeki (1940–1950-ti rr.). *Istoriya religij v Ukrayini: Naukovij shorichnik*. 2018. Vip. 28. Chastina I. S. 348–366.
- Bazhan O. Rozdilyayuchi na «chistih» i «nechistih». *Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. 1995. Vip. 1/2 (2/3). S. 218–234.
- Bazhan O. Opozicijniy ruh v Ukrayini v 50 – 80-h rr. u svitli arhivno-slidchih sprav. *Arhivno-slidchi spravi represovanih: Naukovo-metodichni aspekti vikoristannya: zbirnik nauk. prac / Red. kol. R. Ya. Pirig (golova) ta in.; [Ukrayinskij derzh. NDI arhivnoyi spravi i dokumentoznavstva; Derzhavniy arhiv Sluzhbi Bezpeki Ukrayini]. K., 1998. S. 56–60.*
- Bazhan O., Danilyuk Yu. Viprobuвання viroyu: Borotba za realizaciyu prav i svobod viruyuchih v Ukrayini v drugij polovini 1950-h – 1980-ti rr. [NAN Ukrayini; Institut istoriyi Ukrayini; Golovna redakciyna kolegiya naukovodokumentalnoyi seriyi knig “Reabilitovani istoriyeyu”]. Kiyiv: Institut istoriyi Ukrayini NANU, 2000. 329 s.
- Bazhan O., Lahno O. Zahodi radyanskih specslyuzhb z obmezheniya opozicijnogo ruhu v seredovishi yevangelskih hristiyan-baptistiv u 1960–1980-h rr. *Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. 2010. Vip. 1 (34). S. 282–300.
- Vyedyenyeyev D., Lisenko O. Religijni konfesiya Ukrayini yak ob'ekt operativnoyi rozrobki nimeckih i radyanskih specslyuzhb (1943 – 1945 rr.). *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*. 2012. Vip. 4. S. 104–126.
- Vedeneev D. Ateisty v mundirah: Sovetskie specslyuzhby i religioznaya sfera Ukrainy. Moskva: Algoritm, 2016. 496 s.
- Vedeneev D. Vedushij «sektoved» Ukrainy: polkovnik KGB Viktor Suhonin. URL: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/75945> (data zvernennya: 24.06.2020).
- Vyedyenyeyev D. Rozviduvalno-diversijna ta kontrozviduvalna diyalnist organiv derzhavnoyi bezpeki za liniyeyu frontu v 1941–1945 rr. (za dokumentami NKVS–NKDB Ukrayinskoyi RSR). *Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2014. Vip. 2 (43). S. 291–352.
- Vedeneev D. V nedrah ot dela «O». Organizaciya antireligioznogo podrazdeleniya MGB-KGB Ukrainskoj SSR (1940-e – nachalo 1960-h gg.). URL: <https://pravlife.org/ru/content/> (data zvernennya: 24.06.2020).
- Visoven O. Lidiya Vins u religijnomu disidentskomu rusi v URSR (1960–1980-ti rr.). *Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. 2014. Vip. 1 (42). S. 399–410.
- Visoven O. Karalni zahodi radyanskogo totalitarnogo rezhimu proti yevangelskih hristiyan-baptistiv URSR (druga polovina HH st.). *Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2014. Vip. 2 (43). S. 457–468.
- Visoven, O. Agenturno-operativna ta profilaktichna robota organiv MDB-KDB URSR shodo gromadi yevangelskih hristiyan-baptistiv (druga polovina HH st.). *Etnichna istoriya narodiv Yevropi*. 2017 r. Vip. 53. S. 123–129.
- Vilhovij Yu. Politika radyanskoyi derzhavi shodo protestantskih cerkov v Ukrayini (seredina 40-h – 70-ih rokiv HH st.): dis. ... kand. ist. nauk / Polt. derzh. ped. un-t im. V. Korolenka. Poltava, 2002. 290 s.
- Grushova T. Radyanska derzhava ta sekta p'yatidesyatnikov v Ukrayini (1920–1991 rr.): dis. ... kand. ist. nauk / Zapor. derzh. un-t. Zaporizhzhya, 2000. 216 s.
- Danilova I. Protestantski religijni organizaciya v Ukrayini u povoyennij period (1945–1955 rr.): struktura, diyalnist ta stosunki iz vladoyu: dis. ... kand. ist. nauk / Vin. derzh. ped. un-t im. M. Kocubinskogo. Vinnicya, 2010. 230 s.
- Lahno O. Opoziciya v yevangelsko-baptistskomu rusi v URSR (seredina 40-h – 80-ti roki HH stolittya): dis. ... kand. ist. nauk / Polt. derzh. ped. un-t im. V. Korolenka. Poltava, 2008. 298 s.

*Received 27 August 2020
Accepted 15 September 2020*